

Slobodan ČAČE

Filozofski fakultet u Zadru

Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, HR-23000 Zadar

ZADARSKO OTOČJE U KONSTANTINA PORFIROGENETA: FILOLOŠKE, TOPONOMASTIČKE I POVIJESNE OPASKE

Posljednji stavak u »De administrando imperio«, 29, spisa Konstantina VII Porfirogeneta posvećen je Zadarskom otočju, sadržeći dvije opće opaske (otoci su nenaseljeni, na njima su napuštena *kastra*) a potom i popis imena. Sadrži li popis imena otoka ili imena opustjelih *kastra*? koju je vrstu izvora koristio car-pisac? je li moguće utvrditi vrijeme odnosno povijesni kontekst podataka? Redosljed imena u popisu, na prvi pogled kaotičan, može se shvatiti kao rezultat ekscerptiranja podataka (imena) *kastra* Otočja iz nekog teksta koji je sadržao važnije podatke o rasporedu otoka i *kastra* na njima, a potječe iz doba Bazilija I. Ujedno je i svjedočanstvo kolapsa sustava naseljavanja na otočju do kojeg dolazi i usljed burnih zbivanja na Jadranu oko 830–878. g. Zaključcima ne proturiječe arheološke i toponimijske evidencije na Pagu i Dugom otoku, gdje su one za sada ponajbolje proučene.

Suvišno je isticati da spis Konstantina VII Porfirogeneta, poznat pod naslovom »O upravljanju carstvom« (ili »O narodima«), nudi popriličan broj povoda za različita tumačenja i dugovječne rasprave. Među pasusima koji su privukli manje pozornosti ubrajamo i onaj koji je posvećen otocima dalmatinske teme (gl. 29.). Tumačenje ovog skromnog odlomka uistinu, barem do sada, nije izazivalo sporenja, no ostao je određen broj otvorenih pitanja koja nisu nipošto nevažna: ona su predmetom razmatranja u ovom prilogu. Dobar dio tih razmatranja posvećen je filološkim, topografskim i povijesnim pitanjima, a tek manjim dijelom izravno toponomastičkim. U krajnjoj analizi, pridonoseći rasvjetljavanju konteksta toponimijske potvrde, možemo bolje vrednovati samu potvrdu, a time i pridonijeti onim proučavanjima koja se oslanjaju na toponomastičku građu.

Općenito su mjesna imena zabilježena u Konstantina više nego dragocjena za sva istraživanja koja se bave ranim hrvatskim srednjovjekovljem. Mala skupina imena sa Zadarskog otočja osobito je zanimljiva jer pruža jedinstvenu mogućnost uvida u stanje otočke toponimije u 9–10. stoljeću i to u predjelu za koji se drži

da je u vremenu rasula kasnoantičke odnosno ranobizantske Dalmacije bio pribežnište starosjedilačkog romanskog življa i za koji još uvijek nisu pouzdano utvrđene faze naseljavanja hrvatskog življa.

1. TEKST I NJEGOV STVARNI SADRŽAJ

Pri koncu 29. poglavlju Konstantin donosi i pregled gradova koji su u sastavu teme Dalmacije. Na samom kraju nalazi se bitno sažetiji prikaz otočnog dijela teme (νησία ὑπὸ τὴν ἐπικράτειαν τῆς Δελματίας) koji nas ovdje posebno zanima. Taj zaključni odjeljak je raščlanjen na stavke radi lakšeg praćenja; u prijevodu III. stavka mjesna su imena popraćena brojevima po redosljedu spominjanja koji će se koristiti u daljnjim izlaganjima.

(I) Ἐξ αὐτῶν τῶν νησίῶν ἐστὶν τὸ κάστρον ἢ Βέκλα, καὶ εἰς ἕτερον νησίον ἢ Ἄρβη, καὶ εἰς ἕτερον νησίον τὰ Ὀψαρα, καὶ εἰς ἕτερον νησίον τὸ Λουμβρικότων, ἅτινα κατοικοῦνται μέχρι τοῦ νῦν.

(II) Τὰ δὲ λοιπὰ εἰσὶν οἰκητὰ, ἔχοντα ἐρημόκαστρα, ὧν τὰ ὀνόματα εἰσὶν οὕτως: Καταυτρεβενῶ, Πιζούχ, Σελβῶ, Σκερδά, Ἀλώηπ, Σκηρδάκισσα, Πυρότιμα, Μελετᾶ, Ἐστιουνήζ καὶ ἕτερα πάμπολλα, ὧν τὰ ὀνόματα οὐ νοοῦνται.

(III) Τὰ δὲ λοιπὰ κάστρα, τὰ ὄντα εἰς ξηρὰν τοῦ θέματος καὶ κρατηθέντα παρὰ τῶν εἰρημένων Σκλάβων, ἀοίκητα καὶ ἔρημα ἴστανται, μηδενὸς κατοικοῦντος ἐν αὐτοῖς.¹

»(I.) Od ovih otoka (jedan) je grad Vekla, i na drugom otoku Arbe, i na daljnjem otoku Opsara, i na drugom otoku Lumbrikaton, koji su napušteni i sada.

(II.) Ostali su pak nenapušteni imajući napuštene gradove, kojih su imena ovo: *Katautreibenó* (1.1–2), *Pizoúh* (2), *Selbó* (3), *Skerdá* (4), *Alōēp* (5), *Skērdákissa* (6.1–2), *Pyrótima* (7), *Meletá* (8), *Estiounéz* (9.1–2) i ostali mnogi kojih se imena ne znaju.

(III.) Ostali gradovi koji su na kopnu teme i u vlasti su spomenutih Slavena, stoje nenapušteni i pusti, budući da u njima nitko ne živi.«

U usporedbi s prikazima gradova na kopnu, od Kotora do Zadra, prikaz otočnih gradova u stavku I. sasvim je sažet, svodeći se na goli spomen imena. Ne ulazeći u više nego složena pitanja Konstantinovih vrela i načina njihova prikupljanja i korištenja, možda je ipak umjesno konstatirati da je ovdje izvor podataka mogao biti sumarni prikaz koji je izravno ili posredno poštovao zemljopisni raspored gradova odnosno pripadnih otoka. U II. stavku se spominju ‘nenapušteni’ otoci i poimence nabrajaju “opustjeli gradovi” (*eremókastra*) na otocima, uz

¹ Prema izdanju: *Constantine Porphyrogenetus De administrando imperio*. Ed. G. Moravcsik, *Corpus fontium historiae Byzantinae* I, *Dumbarton Oaks* 1967., 138.

napomenu da ima i mnogo drugih kojima se ne znaju imena. Naposljetku, u III. stavku, slijedi općenita opaska da su preostali napušteni gradovi na kopnu sada u vlasti “spomenutih Slavena”.

Sadržaj II. stavka, ako je suditi po prijevodima koji su općenito prihvaćeni, kao i po onome što se u znanosti navodi, u glavnom je jasan i toga se držimo i ovdje.² Radilo bi se dakle o tome da pisac, prelazeći na novu kategoriju otočja u sklopu dalmatinske teme, s jedne strane napominje kako postoje otoci koji su nenaseljeni, a s druge dodaje i to da su na istim otocima opustjeli “gradovi”, nakon čega nabroja poimence imena tih “gradova”, zaključivši s opaskom da ima i drugih kojima se imena ne znaju. Kod ovoga se međutim može javiti izvjesna dilema oko toga spominje li pisac zapravo imena otoka ili pak imena “gradova”. Iz onog ὄν ‘kojih’ ne može se izravno utvrditi na što se od onog dvojeg cilja, već se zaključak ponajprije stvara na temelju redoslijeda u sklopu složenog izričaja: ako “gradovi” figuriraju neposredno prije, logično je zaključiti da se u susljednoj relativnoj rečenici navode upravo njihova imena. Razumljivo, ima i nekih “realija” koje to potkrepljuju. Gotovo je sigurno da se Dugi otok nikada nije zvao *Pizoúh*, a prilično je vjerojatno da se niti Pašman nikada nije zvao *Katan. No o tome će biti riječi niže.

Ono što bismo smjeli zvati već i tradicionalnim tumačenjem ovog pasusa nedavno je djelomice dovela u pitanje B. Kuntić-Makvić. Ističući očividnu razliku između izričaja kojima se prikazuje naseljenost/nenaseljenost otočja, te uzgredno napominjući da su u našem stavku navedena imena otoka, navodi i moguću dilemu oko razumijevanja sintagme ἔχοντα ἐρημόκαστρα. Smatra naime da bi se izričaj mogao shvatiti dvojako: (1) τὰ νησία τὰ ἔχοντα κάστρα ἔρημα (‘otoci s napuštenim gradovima’) ili (2) τὰ νησία οὐκ ἔχοντα τὰ κάστρα (‘otoci koji nemaju gradova’).³ Premda autorica, ukazujući na druge aspekte Konstantinova izlaganja, ne insistira na razrješenju dileme, jasno je da, uz ostale nejasnoće i nepoznanice, s ovim dobijamo novu teškoću. Prema drugoj predloženoj soluciji Konstantin bi zapravo tvrdio da na navedenim otocima uopće nema (niti je bilo) “gradova”, dok su navedena imena naprosto imena otoka, a ne “gradova” na njima.

U prilog drugog rješenja autorica navodi da složenica *erēmókastron* »ima čisto grčke prethodnice koje potvrđuju značenje ‘lišen grada’, ‘bez grada’ više nego ikoje drugo. Tako bi valjalo ispraviti prijevode toga mjesta.«⁴ Navode se i

² Usp. prijevode R. J. H. Jenkinsa u citiranom izdanju Moravcsika, 139; B. Ferjančića u Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, II, Beograd 1959, 25.

³ Kuntić-Makvić 1998, 233–234.

⁴ Kuntić-Makvić 1998, 234: »Il faut dire maintenant que le mot greco-latin composé erēmókastron a des précédents purement grecs, qui confirment la signification “privé de la cité”, “sans cité” plutôt que tout autre. C’est ainsi qu’il faut corriger les traductions de ce lieu.« Usp. i bilj. 12 i 13.

primjeri iz klasičnog grčkog koji bi mogli potkrijepiti ovakvo tumačenje. Ti primjeri ipak nisu jednoznačni: *erēmópolis* kao pridjev znači »*urbe carens*, koji nema grada«, ali kao imenica može biti upravo »*urbs deserta*, opustjeli grad«. ⁵ Očevidno je da razlike u značenju potječu iz različitih značenjskih vrijednosti klasičnog grčkog *érēmos*: ovaj pridjev znači 'usamljen, napušten' ali i 'biti lišen nečega'. No čini se da je za prosudbu potrebno ponajprije utvrditi, što je moguće preciznije, sve uporabe izraza u samom Konstantinovom djelu. Prepuštajući taj posao pozvanijima, držim za ovu prigodu posve dovoljnim citirati pretposljednju rečenicu iz 35. poglavlja:

Διόκλεια δὲ ὀνομάζεται πὸ τοῦ ἐν τῇ τοιαύτῃ χώρᾳ κάστρου, οὗπερ ἔκτισεν ὁ βασιλεὺς Διοκλητιανός, νυνὶ δὲ ἔστιν ἐρημόκαστρον μέχρι τοῦ νῦν ὀνομαζόμενον Διόκλεια.

»Duklja (Dioklija) je nazvana po gradu u toj zemlji, koji je osnovao car Dioklecijan, (a) sada je pusti grad (*eremókastron*!) koji se do danas zove Duklja (Dioklija).«

U ovom slučaju nema nikakve dvojbe što izraz znači. Radi se o rimskoj Dokleji (Doclea) koja je uistinu opustjela u ranom srednjem vijeku.

Usporedba je moguća i s 30. poglavljem, gdje se govori o 4 otoka u vlasti Pagana (Neretvana) – Mljetu, Korčuli, Braču i Hvaru. Pored ostalog, nakon napomene o plodnosti, kaže se za njih ἐρημόκαστρα ἔχουσαι 'imaju puste gradove' i nastavlja s napomenom o maslinicima, o Paganima koji na njima obitavaju i drže stoku od koje žive (οικοῦσι). Bez obzira na heterogenost Konstantinovih vrela, kao i na dokazane, mjestimice upravo upadne razlike u sadržaju i stilu pojedinih poglavlja, prilično je raspoznatljiv sažeti način prikazivanja prilika na otocima općenito. Objedinivši relevantne navode iz 29. i 30. poglavlja uočavamo da se otočki svijet obilježuje pomoću najmanje dva mjerila: napučenosti i uređenosti naseobina. Tako na otočju imamo sve moguće kombinacije koje dopuštaju logika i zdrav razum (nemoguć par: 'nenapučen otok – ima naseljeni grad'):

A. Napučen – ima naseljeni grad: Krk, Cres–Lošinj, Rab, Vrgada (i Korčula, prema 36. pogl.).

B. Napučen – ima opustjeli grad: Mljet, Korčula, Brač, Hvar.

C. Nenupučen – ima opustjeli grad: Zadarsko otočje.

2. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Sadržaj II. stavka je u neku ruku izuzetan u kontekstu Konstantinova pisanja o području nekadašnje (rimske) Dalmacije. Istina je da car pisac mjestimice

⁵ Kuntić-Makvić 1998, bilj. 12 na str. 235.

spominje i Duklju i Salonu, u njegovo doba opustjele gradove, no njihov spomen se lako objašnjava samom veličinom i ulogom tih gradova, kao i učenošću cara i njegova kruga suradnika. Naprotiv, kada je riječ o 'napuštenim gradovima' na dijelu jadranskih otoka, radi se o zasigurno skromnim kaštelima. Uostalom, Salona i Duklja su gradovi koji su doživjeli slom zajedno s rasulom Dalmacije i Prevalitane u burnim zbivanjima tijekom prve polovice 7. stoljeća; sudbina otočkih kaštela zasigurno bijaše drukčija.

Druga osobitost je u tomu što u tekstu zapravo nema pobliže naznake o zemljopisnom smještaju skupa napuštenih otočkih kaštela. Da se radi o kaštelima zadarskog otočja, shvaćamo prepoznajući u predanim imenima neka od imena sačuvanih u srednjovjekovnoj i kasnijoj toponimiji. Lako je moguće da ni sam pisac, odnosno autor koji je imao odlučujuću ulogu u konačnoj redakciji teksta, stvarno nije morao znati o kakvom se skupu radi niti gdje se on točno nalazi.

Paradoks nije neznatan. Imamo na jednoj strani po mnogočemu unikatan popis malih jedinica na razmjerno ograničenom prostoru, popis koji se, u usporedbi s gotovo svim drugima unutar poglavlja 29.–36. može smatrati detaljnim, na drugoj pak strani izostanak bilo kakve pobliže zemljopisne odrednice.

Radi uspješnijeg praćenja daljnjeg izlaganja iznijet ćemo sažete komentare o svakom od imena koja su spomenuta u tekstu.

1. 1 – 2. *Katautrebendō*. Uzima se da su ovdje slijepljena dva odjelita imena. U prvom se prepoznaje *Katan* (zamjena v/v je prihvatljiva). Ime uvelike podsjeća na Tkon na Pašmanu, mjesto koje se spominje u starijim ispravama kao *Cutun* i sl.⁶

Zanimljivo je da Skok pretpostavlja antički *Tuconum, napominjući da su oblici *Cutun*- i sl. zabilježeni u srednjovjekovnim ispravama posljedica metateze (dakle *t-k > k-t), ne objašnjavajući u kojem se jeziku metateza dogodila.⁷ No sva je prilika da Konstantinov lik, povezan sa kasnijim srednjovjekovnim potverdama, upućuje na izvorni, predhrvatski glasovni sastav imena. Prema tome radilo bi se o obrnutom redosljedu: *k-t > t-k. U hrvatskom je metateza u slijedu *kct*-praktički očekivana (usp. *tko* za *kcto*).⁸

⁶ Najstariji spomen u ispravama: in *Kutuno*, Stipišić – Šamšalović 1967, 157 (u Polikorionu, konac 11. st.); ad *Cotuno*: Jelić 1898, 69 (1293.). Izvršnu analizu topografskih podataka relevantnog mjesta u Polikorionu, 66–70, donosi Jakić-Cestarić 1987, 140 i d.

⁷ Skok 1950, 133–134. Zanimljivo je da u izvorima koje citira Hilje 1994, 57–62, iz odmaklog 14. i iz 15. stoljeća, nalazimo isključivo potvrde koje ukazuju na to da je ime Tkon tada već bilo potpuno prihvaćeno (u latinski pisanim ispravama, u genitivu: *Tichoni*, *Ticoni*, *Tchuni*, *Tconi*; nom. *Tichon*; nadalje: in *Tchuno*, in *Ticono*, in *Tichono*).

⁸ Za prvotno *Kutun založio se već Jelić 1898, 69. Unatoč domišljatosti izvođenja, ne vjerujem da se može prihvatiti tumačenje podrijetla imena koje donosi Suić 1991.

Referent drugog imena nije do danas pouzdano identificiran. Pokušaji da se ovdje čita *Grebeno zacijelo su najslabije utemeljeni: nema pouzdanih dokaza da i jedno ime u popisu ima slavensku etimologiju, a ovakvo ime nema analogija u ojkonomiji kao ni u imenima većih otoka.⁹ Valja dakle ostati kod *Trebeno [*treveno*] ili [*trevenu*], toponima za koji nema usporedbe na zadarskom otočju.¹⁰

Polazeći pak od pretpostavke da se dva imena spojena u popisu careva predložka odnose na dva u prirodi bliska referenta, ime valja povezati s otokom Ugljanom. Zato je to logički najprihvatljivija hipoteza. Razumljivo, problematični kaštel mogao bi biti i drugdje na jugu zadarskog otočja, u krajnjoj liniji čak i na samom Pašmanu. Valja zabilježiti i misao da je Ugljan izostavljen stoga što se još u ranom srednjem vijeku smatralo da skupa s Pašmanom tvori jedinstveni otok.¹¹

2. *Pizoúh* [pizúh]. Ovo ime o kojem se mnogo raspravlja sa stajališta podrijetla odnosno etimologije, očuvalo se kao predjelno ime Pčuh u srednjem vijeku,¹² odnosno Čuh u današnjoj toponimiji.¹³ Radi se o krajnjem dijelu južnog kraja Dugog otoka koji se pruža od Sali prema Kornatu od kojeg je odijeljen tjesnacima Velika i Mala Proversa. Ovdje je, kao i u slučaju Tkona na Pašmanu, posve vidljivo da je riječ o imenu mjesta, a ne otoka. O važnosti mjesta bit će još riječi u daljnjem izlaganju.

Glede samog toponima koji je predmetom dugotrajnih rasprava, moramo imati na umu nekoliko okolnosti koje bi mogle biti relevantne za prosudbe o jezičnom odnosno povijesnom kontekstu kojem pripada. Prvo, predani oblik, više od ikogjeg drugog imena u našem popisu, ne ostavlja dojam da je preuzet iz romanskog govora makar i posredstvom grčkog jezika. U predanom obliku ime se ne uklapa niti u paradigme grčkog jezika. Stoga valja pomišljati na to da je ime preuzeto iz nekog trećeg jezika ili da nije dovoljno točno zabilježeno. Drugo, premda se etimologija koju predlaže Suić čini najuvjerljivijom (od *apidion* 'vrsta kruške'), pozivanje na semantičku vezu s imenom obližnjeg polja (Kruševo p.) nije utemeljeno. Spomenuto polje se zove Krševo polje i po svoj prilici je poteklo od Krševan (*Chrysogonus*), što se može povezati s nekom nepoznatom crkvi-

⁹ Skok 1950, 126.

¹⁰ Jedini toponim na Ugljanu koji se može glasovno povezati s Konstantinovim imenom je *Trpinje* kod Lukorana: 21. travnja 1404. godine: »... in Lucorano in loco dicto *Tripingna* ...« (Vannes B, B I, F II/5, f. 443'–444). No ovo Skok (1950, 107) uvjerljivo tumači kao pridjevsku tvorbu od hipokoristika os. imena *Trpimir*.

¹¹ Filipi 1952.

¹² Usp. Hilje 1994, 64 (*Pçuch*, 1395.) i 66 (*Picus*, *Pcus*, 1444.).

¹³ Skok 1950, 115. V. dragocjena objašnjenja i podatke u Suić 1991; usp. za pojavu ovog toponima na Žirju: B. Finka 1969. Etimologija imena ostaje nejasna; ona koju predlaže Suić 1991 za sada djeluje najuvjerljivije. Čuh/Čuh i izvedeni toponimi: Skračić 1996, 150–154 (v. niže).

com ili naprosto sa zadarskim samostanom koji je ovdje imao posjede od 10. stoljeća.¹⁴

Zahvaljujući Skračićevom radu, možemo s više pouzdanja izvoditi neke zaključke na temelju same toponimijske evidencije. Kako je poznato, od imena Čuh (danas ime polja)¹⁵ izvedeni su: Čuška (krajnji rt prema istoku), Čušćica (uvala južno od polja)¹⁶ i Čušćica duboka (uvala na jugozapadu, unutar Telašćice).¹⁷ Ovakva brojnost i protežnost potvrda koje pokrivaju markantne referente predjela, po čemu, koliko se na temelju građe može suditi, Čuh i izvedena imena nemaju premca ne samo na krajnjem jugoistoku otoka nego i na znatno širem području, ukazuje na dvoje: (1) ime je moralo označavati iznimno važan objekt u prošlosti, (2) označeni objekt se mora smjestiti u samoj zoni potvrda. Ovo drugo nam zapravo potvrđuje da nije riječ o imenu otoka nego o imenu (naseljenog) mjesta na otoku.

3. *S e l b ō*. Nedvojbeno je riječ o imenu Silba (od lat. *silva*, nedvojbeno upućujući na korištenje otoka za sječju crnike).¹⁸ Zbunjuje međutim pojava Silbe odmah nakon mjesta na Dugom otoku, s obzirom na to da se Silba nalazi upravo na sjevernom kraju arhipelaga.

4. *S k e r d á*. Zasigurno se radi o Škardi, otoku smještenom u nizu između Ista na jugoistoku i Premude na sjeverozapadu. Ime je nedvojbeno predrimsko (usp. *Scardona* i neki liburnski otok *Skardon* u Ptolemeja).¹⁹ Možda otok spominje već Ravenjanin (usp. *S[c]arda*).²⁰ Škarda je razmjerno blizu Silbe, prema zapadu, ali je nejasno zašto se pojavljuje baš na ovom mjestu, dok ostaju po strani i krajnja Premuda i Molat koji se nalazi prema Dugom otoku. Inače izostanak spomena susjednog Ista može biti znakovit. Škarda i Ist su blizu jedan drugomu, a oba otoka raspolažu skromnim resursima, pa im je značenje kroz poznatu prošlost osciliralo.²¹

5. *A l ō ē p*. Riječ je o imenu Olib (izgovor [aluip]: povezuje se s lat. *alluvium*, premda se čini da motivacija nije još valjano utemeljena; moglo bi se raditi i

¹⁴ Skračić 1996, 149: DOS 1.3.7. Usp. i opaske u Uglešić 1993, 171–172.

¹⁵ Skračić 1996, 152: DOT 1.3.12: Čŭh Pŏlje. Nije mi poznato je li se gdje raspravljalo o razlikama u bilježenju ovog toponima (Č/Ć–) koje imaju temelja u kolebanjima u izgovoru samih otočana; možda bi dopunska ispitivanja donijela neke nove spoznaje o podrijetlu imena.

¹⁶ Skračić 1996, 150, DOT 1.1.21: »najveća od triju uvala i porat«.

¹⁷ Skračić 1996, 150, DOT 1.1.17.

¹⁸ Skok 1950, 85–86.

¹⁹ Skok 1950, 95.

²⁰ Mayer 1957, 310.

²¹ Bianchi 1879, 56–57: u 19. st. oba otoka pripadaju župi Premuda. U sklopu Austro-Ugarske, Škarda je u okviru katastarske općine Premuda, dok je Ist zasebna katast. općina. Škarda je sada bez stanovnika. Usp. Skračić 1996, 257.

o predrimskom imenu – usp. i nesnim *Olipa*).²² Otok se nalazi istočnije od Silbe, dakle upravo suprotno od Škarde.

6. 1 – 2. *Skērdákissa* [Skirdakissa]. I ovdje se prepoznaje sljepljivije dvaju imena: *Škrda* i *Kissa*. *Škrda* je manji otok uz Pag jugozapadno od Novalje.²³ Južnije se nalazi veći otok Maun (u Ravenjanina *Moa* – svakako ispraviti u **Mao*).²⁴

Kissa je nedvojbeno u vezi s antičkim gradom *Cissa*, što je i (liburnsko) ime otoka Paga, od čega *Caska*.²⁵ Ovdje se ime ipak najvjerojatnije odnosi na Novalju, vanjsku luku Kise (**Navalia*)²⁶, mjesto koje se osobito razvilo u kasnoj antici i do neke mjere održalo u ranom srednjem vijeku (*Kessa veterana*).²⁷ Ovdje bih dodao da se ovaj Konstantinov podatak obično uzima kao znak da je otok Pag pripadao romanskoj Dalmaciji, a ne hrvatskoj kneževini u 9. stoljeću. Čini se, međutim, da je umjesnije pretpostavljati da je otok Pag već tada bio podijeljen na sjeverniji dio sa središtem u Novalji i na južni dio koji je bio zahvaćen ranim valom hrvatske kolonizacije.²⁸

7. *Pyrotima* [pirotima]. Otok Premuda je krajnji veći otok arhipelaga prema sjeverozapadu. U antici se spominje kao *Pamodos* i *Primodia*, pri čemu ovo drugo ime vodi izravno liku potvrđenom u srednjem vijeku i onom koji se rabi danas. Prema tomu je ime u Konstantina prilično iskrivljeno, možda kao posljedica kakve etimologizacije na temelju već korumpiranog zapisa, premda Skok vjeruje da je pisac »ovako htio zabilježiti izgovor Zadrana Romana svoga vremena«.²⁹

8. *Meletâ*. Otok između Ista i Dugog otoka, značajan i zato što jedini iz sjeverne skupine pruža mogućnosti za opstanak više naselja (Molat, Brgulje, Zapuntel – uočljivo je da se odreda radi o ojkonimima prethrvatskog postanja).³⁰

²² Skok 1950, 79–80.

²³ Uzgredni spomen u Skok 1950, 69; v. i 71, 89, 100. Otok ima svega 3,7 km². Nisu mi poznati arheološki nalazi s otoka.

²⁴ Mayer 1957, 231–232.

²⁵ Skok 1950, 69, gdje ukazuje na brojne nepoznanice u vezi s predajom ovog imena. Za antičko *Cissa*: Plinije 3, 140 (oppidum na otoku; usp. Čače 1993); 3, 151; Ptolemej, 2, 16, 8; Tabula Peutinger.; Anon. Rav. 5, 24 (408.21).

²⁶ Dileme iznosi kratko Skok 1950, 68 (s bilj. 3). No uporaba izraza *navalia* u toponimiji potvrđena je primjerom *Navalia* koja se javlja kod Ravenjanina u Liguriji (4, 32 [270, 3]; 5, 2 [337, 16]), te se može smatrati da je podrijetlo imena Novalje praktički riješeno.

²⁷ Još uvijek je najiscrpniji pregled problematike starije povijesti Paga u: M. Suić, Pag. Uz 150-tu obljetnicu osnutka novoga Paga, Zadar 1953.

²⁸ Nekropole ranog horizonta: Stara Povljana, Belotine ograde i Gomilica (Belošević 1980, 60).

²⁹ Skok 1950, 90. Zahvaljujući Ravenjaninovoj potvrdi *Primodia*, *Cosmogr.* 5, 24 (409.5), čini se da se kasnije i današnje Premuda oslanja na kasnoantički lik imena.

³⁰ Skok 1950, 94–100; usp. podatke u Skračić 1996, 183–203 i dr. Spomeni u zadarskim notarskim spisima: Hilje 1994.

Spominje se prvi put u Ravenjanina kao *Malata* (5, 24 [408.20]), što je vjerojatno izvorni lik imena, zacijelo liburnskog podrijetla. Vjerojatno su srednjovjekovni oblici *Melata*, *Melada*, kao i ovaj Konstantinov, posljedak povezivanja s *mellis* 'med', moguće i pod utjecajem *Melita*/Mljet odn. Malta. No sačuvani i utvrđeni oblik *Molāt* upućuje na ishodište naznačeno u Ravenjanina.³¹

9. 1 – 2. *Estiounéz* [estiuniz]. I ovdje se prepoznaju imena dvaju otoka. Glede prvog ima kolebanja, jer bi se moglo raditi o Istu (*Estioun-*), kao i o Sestrunju. Druga hipoteza djeluje uvjerljivije. Ime otoka Ista nikada se ne pojavljuje ni s početnim *E-* niti s dočecima u kojima bi se moglo naslutiti neko izvorno *Est-iun-*.³² Naprotiv se u imenu Sestrunj nazire neki sličan dočetak. Nažalost se ime Sestrunja javlja u izvorima razmjerno kasno i u liku koji jasno odaje već usvojeni hrvatski oblik koji se ne razlikuje od novovjekog.³³

Drugi dio nedvojbeno donosi prvi spomen imena Iž.³⁴ Ovaj nesonim se u srednjovjekovnim ispravama javlja u najrazličitijim oblicima, u skladu s ukusima i modom vremena, ali je nedvojbeno da valja računati s početnim vokalom **I/E-*, nekom romanskom afrikatom koja daje hrvatsko *ž*, te dočetkom koji je, po svojoj prilici, refleks klasičnog latinskog pridjevskog *-ius*.³⁵

Otoci Iž i Sestrunj su inače najvažniji, od prapovijesti kontinuirano napučeni otoci srednjeg niza arhipelaga te bi, načelno, njihova susljednost u popisu bila opravdana.

3. ANALIZA REDOSLIJEDA NAPUŠTENIH OTOČKIH UTVRĐENIH MJESTA: POPIS NASTAO PREUZIMANJEM TOPONIMA IZ OPISNOG TEKSTA.

Sada je moguće lakše pristupiti i pomnijoj analizi rasporeda mjesta navedenih u popisu. Kako je odavna poznato, neki se red u popisu naslućuje. Bez obzira na nedoumice oko drugog elementa u sklopu *Katautrebena*, izvjesno je da se radi o

³¹ Skok 1950, 94, drži da je promjena nenaglašenog *e* u *o* odlika »starog dalmatinskog romanskog govora«, uvjetovana blizinom labijalnih suglasnika (ovdje *m*). No meni se čini jednostavnijim pretpostaviti dvojnost imenovanja: Hrvati preuzimlju mjesni i vjerojatno izvorni lik *Malāta*, od čega očekivano *Molāt*; učena predaja pak prevlađuje kod stranih pomoraca i potom u Mletaka, odnosno u talijanskom. Pretpostavlja se dakle primanje imena bez dalmatoromanskog posredovanja.

³² Usp. Skok 1950, 95; srednjovjekovne potvrde donosi Hilje 1994. Grafije s početnim *G-* zacijelo ukazuju na prejotaciju (*Jist*), što upućuje na zaključak da Hrvati zatječu ime s temeljnim dijelom *Ist-*.

³³ Za Sestrunj: Skok 1950, 100–101; potvrde u Hilje 1994. Otočka toponimija: Skračić 1996, 234–245.

³⁴ Skok 1950, 110.

³⁵ Potvrde: Hilje 1994. Na dočetno lat. *-ius* (odnosno *-ium*) upućuje, premda ne obvezatno, učestalost likova *Ēgii* i sl. na latinskom u ispravama; nešto je jači argument pojava afrikata koju je lakše objasniti ako iza okluziva slijedi *-i* +vokal. Hipotetički: **Egiu-/*Igiu-*, odnosno **Ediu-/*Idiu-*

otocima najbližim kopnu u blizini Zadra. Pčuh je u vanjskom nizu, ali na jugu. Potom dolazi “neredni” sjeverni otočni skup, a na koncu su dva otoka srednjeg niza, Sestrunj i Iž. Da je popis nastao preuzimanjem imena sa zemljovida, zacijelo bismo posebice na sjeveru naišli na kakav prepoznatljiv niz, pa se ta pretpostavka može odbaciti. Da se autor koristio popisom koji je izvorno i nastao kao goli popis imena, sačinjen iz bilo kojeg razloga, opet bismo očekivali nešto više suvislosti.

Stoga se čini da je opravdano pomišljati na nekakav opis koji je sadržavao imena kaštela, najvjerojatnije odabranih u skladu s (nama nepoznatom) svrhom pripadnog spisa, pri čemu je autor opisa na neki način vodio računa o razmještanju navedenih objekata.

Polazeći od takve pretpostavke, mogli bismo se upustiti u ispitivanje logike opisa.

1. Ishodište opisa bilo bi u Zadru, ali samo u smislu opće oznake kopna koje je najbliže otočju. U svakom slučaju opis započinje navođenjem točaka koje su najbliže onom dijelu obale na kojem je Zadar.

2. Prve dvije točke, od kojih je jedna svakako na Pašmanu, idu slijedom koji je uzet kao opći, od juga prema sjeveru – otuda upravo Tkon (1.1), pa nepoznato mjesto (1.2).

3. Slijedila bi napomena o krajnjoj točki prema jugozapadu – otuda Pčuh na Dugom otoku (2).

4. Potom bi došla općenita napomena o kaštelima na sjevernim otocima.

5. Jedini način da se iznađe neki logični put iza slijeda kojim su navedeni jest ovaj: polazi se od otoka koji je u sjevernom podskupu približno središnji, a to je Silba (3).

6. Navode se zatim Silbi na zapadu najbliža Škarda (4), te na istoku najbliži Olib (5).

7. Potom se navode krajnje točke prema istoku (i kopnu), Škrda (6.1) i Kisa na Pagu (6.2), te na zapadu – Premuda (7).

8. Dalje se navodi Molat (8), s obzirom na poziciju uz strateški važno Sedmovraće (Maknare) i prema Dugom otoku, kao i prema sjevernom kraju srednjeg niza.

9. Naposljetku dolaze preostali otoci, oni u srednjem nizu: Sestrunj (9.1) i Iž (9.2).

Prikazati u sažetom izlaganju prostorne relacije unutar zadarskog arhipelaga uistinu nije lako. Moguće su različite “sistematizacije” tog čudesnog i jedin-

stvenog roja otoka i otočića. Uzimljući Konstantinov popis kao okosnicu, doista možemo zamisliti nekakvo izlaganje koje će nakon osvrta na južni dio otočja prijeći na sjeverni dio i njega posebno prikazati uzevši Silbu kao stožer. Ono pak što nama djeluje nelogično – povratak Molatu i zaključak s dva otoka srednjeg niza – u tekstu je moglo biti riješeno ponovnim spomenom Silbe, spomenom koji, razumljivo, ekscerptor ispušta.

No ako smo na ovaj način došli do nečeg nalik hipotezi, ostaje uvelike otvoreno pitanje opravdanosti samog zamišljenog opisa iz kojeg su preuzeta imena Konstantinova popisa. Podsjetimo iznova: riječ je o opustjelim kaštelima. Istina, moglo bi se uzeti da je opis načinjen u vrijeme prije nego su kašteli napušteni, no Konstantinov tekst izrijekom svjedoči suprotno. Štoviše, napuštanje je bitan element ukupnog sadržaja II. (i III.) stavka, to prije što se ističe da su otoci nenapučeni (ἀοίκητα) i kašteli napušteni (ἐρημώκαστρο). Poznato je pak da se pri kraju sljedećeg 30. poglavlja nalazi općenita napomena o sudbini otokâ. Tamo se iznosi kako su Romani obrađujući otoke i živeći od njih bili izloženi naletima Pagana i kako su počeli obrađivati zemlje na kopnu. Korištenje zemlje na kopnu donosi sporove sa susjednim Slavenima, a njih razrješuje Bazilije I. određujući da romanski gradovi plaćaju danak mira vladarima zaleđa.

Teško da je ovo prenošenje težišta interesa romanskih gradova na susjedno im kopno fakt koji naš pisac dobro zna i o kojem dosljedno vodi računa. No ovaj drugi spomen “napuštanja otoka” ukazuje na to da je taj “događaj” doista bio posebno zabilježen u spisima kojima se car koristio pri sastavljanju svog djela. Samo s obzirom na svoju važnost u određenom kontekstu on je dvaput izronio iz prikupljene građe na površinu careva teksta. Inače je dosta vjerojatno da je riječ o odjeku dalmatinske predaje koja je našla odjeka i u Tome Arhiđakona.

Pristupimo li tekstu na ovaj način, mogli bismo otkriti pravi smisao vijesti o nenapučenosti otočja. Dobro je poznato da je upravo ta vijest najspornija u čitavom stavku, danas to više što raspoložemo razmjerno brojnim arheološkim dokazima napučenosti otočja, o čemu će još biti riječi u vezi s Pagom i Dugim otokom. Ovdje je dovoljno napomenuti da su na većem broju mjesta nedvojbeno utvrđeni ostaci crkava koje su ili starokršćanske gradnje obnovljene u 9. stoljeću ili upravo tada sagrađene. Brojnost pak prethrvatskih toponima također upozorava na kontinuitet naseljavanja; štoviše, dobra zastupljenost mjesnih imena za koje se može pouzdano utvrditi da ih Hrvati preuzimlju vrlo rano, a nikako poslije 10. stoljeća, upućuje i na pridolazak novih skupina, odnosno na asimilaciju starosjedilaca. Zacijelo će buduće poredbene toponomastičke studije potkrijepiti ono što je za sada tek impresija: tragovi preuzimanja starijih imena na zadarskom otočju osjetno su brojniji negoli na otocima srednje Dalmacije. U svakom slučaju je gotovo sigurno da velikog napuštanja zadarskog otočja naprosto nije bilo, odnosno da ti otoci, unatoč znatnim oscilacijama, nisu nikada ostali bez stanovnika.

Čini se da je tvrdnja o nenaseljenosti ponajprije plod zaključivanja Konstantina i njegovih suradnika na temelju podataka kojima su raspolagali: ako su se, naime, Romani "vratili" na kopno, logično je zaključiti da su otoci nenaseljeni. Zaključak je uostalom potkrijepljen podatkom o postojanju opustjelih kaštela.

Zaključimo. Na jednoj strani imamo popis napuštenih kaštela za koji pretpostavljamo da je nastao preuzimanjem imena iz nekog, zacijelo sažetog, prikaza zadarskog otočja. S druge strane naslućujemo odjek predaje o masovnom sklanjanju Romana na otoke, odnosno o potpunoj ovisnosti obalnih gradova o eksploataciji najbližih otoka. Na sve to se nadovezuje vijest o preokretu koji je zaključen Bazilijevim mjerama.

4. POVIJESNI KONTEKST: BURNO RAZDOBLJE OD 30-IH DO 70-IH GODINA 9. STOLJEĆA

Time dolazimo do praga povijesnog razmatranja.

Prema dosadašnjim spoznajama, na zadarskom otočju, kao i na čitavom istočnojadranskom pojasu, tijekom kasne antike i pod Justinijanom izgrađuje se i stalno dopunja i pojačava sustav obrane koji sačinjava gusta mreža utvrđenja različite veličine i namjene.³⁶ Koliko je ta intenzivna gradnja dokazom važnosti pokrivanja istočnojadranskog pojasa i plovnih putova, toliko se podudara s drugim pokazateljima dobre napučenosti otočja općenito.

Tijekom »tamnog razdoblja, u 7. i 8. stoljeću, barem dio otoka poslužiti će kao pribježište Romanima i kao oslonac preostalim gradovima na obali. Moguće je da se upravo tada, u sklopu opće militarizacije poretka, i na zadarskom otočju artikulira novi ustroj u obličju malih "općina" okupljenih oko središnjih utvrđenih mjesta.³⁷ Riječ je dakle o određenom sustavu koji je potrajao do 9. stoljeća.

Napuštanje zadarskog otočja je, kako se čini, zapravo zaključni čin procesa koji se odvijao desetljećima. Budući da znamo da su zadarski otoci, uz manje i povremene iznimke, ostali u posjedu Zadra trajno, očevidno je da se radi ponajprije o promjeni sustava korištenja otočja. Napuštanje otoka Konstantin na spomenutom mjestu u gl. 30. tumači naletima Pagana (ὑπὸ δὲ τῶν Παγανῶν καθ' ἐκάστην ἐπαιχμαλωτιζόμενοι καὶ ἀφανιζόμενοι κατέλιπον τὰς τοιαύτας νήσους). Na neki način mu valja vjerovati, barem utoliko što su Neretvani tijekom srednjih nekoliko desetljeća 9. stoljeća doista bili izuzetno opasni. No nisu bili i jedini čimbenik koji je život manjih i prilično izloženih otočkih naseobina činio pogibeljnim.

³⁶ Do danas je ostao temeljni prinos Gunjača 1986. Za šire razumijevanje procesa Suić 1976, 227 i d. Usp. i Goldstein 1992, 29 i d.

³⁷ Tragove prevage vojnog ustroja u Dalmaciji sustavno je obradio MARGETIĆ 1975; Goldstein 1992.

Premda se naime lako složiti s Goldsteinom glede procesa koji je vodio afirmaciji Zadra, a podrivao značenje i ulogu sustava otočkih kaštela,³⁸ čini mi se da se napuštanje kaštela može izričitije povezati s uistinu krajnje nepovoljnim prilikama koje su vladale između 830-ih i Bazilijeve intervencije na istočnom Jadranu. To su godine nesmiljenih arapskih prodora, posebno razornih i opasnih nakon učvršćenja Arapa u Apuliji. Neki su gradići/kašteli posve uništeni, kao što su Rose u Boki ili onaj na Braču, a opustošeni su Budva i Kotor. Silne štete pretrpio je i Dubrovnik, a teško su odoljeli i sjeverniji gradovi, poput Osora i Raba.³⁹

Naši Neretvani su također dali svoj doprinos, opljačkavši čak i Caorle u samoj mletačkoj laguni.⁴⁰ Domagoj je pak opustošio Rovinj, Sipar, Novigrad i Umag u Istri.⁴¹ Mlečani i Bizantinci su sa svoje strane također pustošili izložena područja.⁴²

Gusarenja i pustošenja nezaštićenih ili slabo branjenih mjesta i predjela zasigurno je bilo i ranije. Ono što zacijelo jest novost jesu uključene sile i, osobito, trajnost pritiska. Sasvim je vjerojatno da se mjesnim snagama zadarsko otočje naprosto nije moglo braniti i da je zapravo postignut veliki uspjeh već i time što je u danim prilikama to otočje uopće ostalo pod nadzorom i u vlasti Zadra, čuvajući kao jedini preostatak starog sustava neposredne, izravne obrane kaštel na Vrgadi. Tako se zameće sustav odnosa u kojem Zadar posve prisvaja i eksploatira svoje otočje. Napućenost otoka vrlo postupno napreduje do konca srednjeg vijeka, no još u prvoj polovini 15. st. daju se u zakup Silba, Molat, Olib, Sestrunj, Škarda, Premuda – kao i Kornat, Vrgada i mnogi manji otoci i otočići.⁴³

Sve nam ovo pomaže razumjeti podrijetlo vijesti o “napuštanju” otočja, ali ne i razloge ili barem okolnosti koje su dovele do postanka pretpostavljenog teksta iz kojeg je Konstantin preuzeo imena za svoj popis *eremókastra*. Imajući u vidu već istaknutu osebujnost ovog popisa, a time i njegova izvora, doista se čini opravdanim tražiti neki osobit poticaj njegovu postanku.

Čini se da bi se to moglo povezati s nekim nastojanjem da se u okolnostima kada su već nastupile bitne promjene, romanska Dalmacija reorganizira i prilagodi tim promjenama. Ne ulazeći u detaljnosti u novije vrijeme oživjelih rasprava o naravi i kronologiji bizantske vlasti u Dalmaciji, vjerujem da se pretpostavljeno nastojanje može načelno povezati s nekim od pokušaja da se romanska

³⁸ Goldstein 1992, 178.

³⁹ Sažet, ali iscrpan pregled donosi Goldstein 1992, 178–181.

⁴⁰ Goldstein 1995, 198.

⁴¹ Klaić 1971, 247–248; Goldstein 1995, 253 i d.

⁴² Klaić 1971, 244 i d.; Goldstein 1995, 253 i d.

⁴³ Ilustrativan je izvor Zadarski katastik: Antoljak 1949, 384–387. O ulozu otoka u gospodarstvu Zadra u razvijenom srednjem vijeku: Raukar 1977.

Dalmacija čvršće ustroji pod bizantskom vlašću.⁴⁴ Tijekom 9. stoljeća Bizant se jače upliće u dalmatinske prilike najmanje dvaput: na samom početku stoljeća, kada uspijeva preoteti dalmatinske gradove Francima, potom osobito 70-ih godina pod Bazilijem I. S obzirom na ukazanu povezanost stvarnih promjena koje su se događale upravo tijekom srednjih desetljeća 9. stoljeća, reklo bi se da valja pomišljati upravo na Bazilijevo doba. Privlačnom djeluje zamisao da se tada, uz nazočnost bizantske mornarice, pokušalo ustrojiti (ili učvrstiti već osnovanu) temu. Neki događaji, poput brzog sloma bizantskog štićenika Zdeslava na hrvatskom prijestolju, kao i u Konstantina zabilježena Bazilijeva odluka glede podavanja dalmatinskih gradova slavenskim vladarima u zaleđu, jasno pokazuju da je zamisao o čvršće ustrojenoj romanskoj Dalmaciji u najboljem slučaju samo djelomice ostvarena.⁴⁵

Ovdje nas međutim zanima ponajprije vjerojatnoća da je u sklopu spomenutih nastojanja doista moglo doći do prikupljanja već postojeće pisane građe, ali i do nastanka posebnih spisa u kojima su sažeto obrađeni relevantni podaci o romanskim gradovima i ostalim područjima Dalmacije. Nešto od toga je dospjelo i do carske prijestolnice, a oslanjanje na tu građu još je lakše razumjeti uzimajući u obzir i silnu Konstantinovu privrženost uspomeni na njegova djeda Bazilija.

Slobodnije govoreći, pretpostavljeni spis – Konstantinov izvor – svojevrsni je podsjetnik na ono što je nekada postojalo na otočju, a sada (870-ih) je napušteno.

5. TRAGAJUĆI ZA PROVJEROM: PAG

Pri koncu ovih razmatranja dodao bih nekoliko primjedbi o iscrpnosti te pouzdanosti Konstantinova popisa, osvrćući se uzgredno i na pojave koje, u nekoj mjeri, dopunjuju spoznaje o ranosrednjovjekovnim prilikama na otočju.

Čini se da nema previše mogućnosti za provjeru. Sve zapravo zavisi od pobližeg definiranja izraza *kastron* u ovom kontekstu. Ponajprije mi se čini gotovo sigurnim da popis ne sadrži naprosto fortifikacije. Po svojoj prilici je ipak riječ o malim naseobinskim zajednicama okupljenim oko utvrđenog mjesta. Konstantinov tekst, međutim, sadrži element koji ne ide u prilog ovoj tvrdnji. Ako je sigurno da u *Skirdakissa* valja razlučiti imena *Skirda* (= Škrda) i *Kissa* (= Novalja, od *Cissa*), također je sigurno da je nemoguće izjednačiti ono što ova imena označuju. Na otoku Škrdi je svakako mogla postojati neka utvrda, ali ne i naseobina. Naprotiv je izvjesno da je Novalja s okolicom bila napućena u ranom srednjem vijeku.

---

⁴⁴ Djelo koje je imalo najviše utjecaja na ideje o bizantskoj ulozi u Dalmaciji: Ferluga 1958. Usp. novije radove: Goldstein 1992; Goldstein 1995; Ančić 1999.

⁴⁵ Usp. o tome Ančić 1999, osobito 16–17.

Tu nam može pomoći pretpostavka o postojanju opisnog teksta iz kojeg su izvučeni Konstantinovi toponimi. Zamisliv je iskaz u kojem se iznosi kako ima utvrda na Škrdi koja se nalazi pred kaštelom *Kissa* (Novalja). Onaj koji je ekscerptirao gola imena, mogao ih je zabilježiti kao par, naznačujući tako njihovu osobitu povezanost; odatle do sljepljivanja samo je korak.

Napučenost Novalje u ranom srednjem vijeku ne podliježe sumnji, s obzirom na nalaze crkvene arhitekture, odnosno ulomaka crkvenog namještaja.⁴⁶ No ovdje bi zapravo bilo zanimljivo utvrditi postoji li i na ovom dijelu Paga neki trag kontinuiteta naseljenosti od kasne antike. Kasnoantički nalazi u Novalji su inače brojni. Radi se o ostacima crkvene arhitekture, grobovima te raznovrsnim pokretnim nalazima, među kojima se ističu srebrni moćnici.⁴⁷ Svi ti nalazi, kasnoantički i ranosrednjovjekovni, zajedno pružaju mogućnost dopunske verifikacije Konstantinovih vijesti, mogućnosti kojih zbog neistraženosti ili devastacija drugdje (više) nema. Valja pretpostaviti da se upravo na užem području nekadašnje Kise, dakle oko Novalje, tijekom “tamnog razdoblja” uspjela očuvati izvjesna naseobinska jezgra koja je čuvala kontinuitet oslanjajući se na bliži Rab i nešto udaljeniji, ali u pokrajini vodeći Zadar.⁴⁸

Usudio bih se upozoriti na jednu pojavu koja možda nije u prvi mah uvjerljiva, ali mi se ipak čini vrijednom daljnjih razmatranja. U Novalji su u raznim prilikama pronađeni ulomci ranosrednjovjekovnog crkvenog namještaja, a među njima i nekoliko ulomaka sa zanimljivim, premda fragmentarnim natpisima. Ovdje bih upozorio na dva natpisa koji pripadaju istoj oltarnoj pregradi, oba datirana u 9. stoljeće. Prvi se nalazi na arhitravu oltarne ograde i u njemu se prepoznaje tekst psalma. Uklesani tekst bi dopunjen glasio:

*Domine exau]di oratione(m) me[a](m) et clamur [meus veniat ad te.*⁴⁹

Premda je moguće da se izostavljena *m* akuzativnog dočетка u *oratione(m) me[a](m)* mogu tumačiti “epigrafički”, tj. kao primjeri ispuštanja radi štednje natpisne površine, istodobna pojava lika *clamur* kao da upućuje na zaključak da se općenito radi o zapisu koji, barem u izvjesnoj mjeri, pokazuje osobine vulgarnoga govora.⁵⁰

⁴⁶ Petricioli 1952; Fisković 1953.

⁴⁷ Brojni podaci u: Šonje 1981. Moćnici i okolnosti nalaza: Badurina 1976; Fadić 1993.

⁴⁸ Do danas ostaje najcjelovitiji i svakako koristan pregled povijesti otoka Paga: Suić 1953.

⁴⁹ Ps. 101 (Vulg.), 2: *Domine exaudi orationem meam: et clamor meus veniat ad te* »Jahve, usliši molitvu moju, i vapaj moj k tebi da dođe« (prev. F. Gass, Novi zavjet i Psalmi (XV. izd.), Zagreb 2000.).

⁵⁰ Petricioli 1952, 108; usp. napomene Kurilić 1993, 200–201. Cjelovito: Delonga 1996, 226, br. 189, Tab. LXXIV.

Drugi ulomak pripada luku oltarne ograde: [... un]a cum coniog[e] sua [...]. Kako se vidi, i ovdje se javlja odstupanje od klasičnog latinskog pod utjecajem govornog jezika.⁵¹ Logično je izvorište ovakvih jezičnih pojava tražiti u romanskoj sredini, gdje romanski govor još nije toliko evoluirao da ne bi jezik svakodnevice mogao prodrijeti i u svečani tekst natpisa.⁵² Kako se sada može vidjeti zahvaljujući izvrsnoj monografiji Vedrane Delonga, takvih pojava zapravo nema u benediktinaca, pronositelja učenosti karolinške renesanse, koji su očevidno imali glavnu riječ na području hrvatske kneževine.⁵³ Stoga se čini da bi ovi natpisi iz Novalje mogli svjedočiti o izravnom utjecaju romanske gradske sredine, po svoj prilici Zadra (iako ne smijemo isključiti niti Rab), kao središta bizantske Dalmacije u 9. stoljeću. To bi ujedno bio i razlog više da se podrži ideja o podjeli otoka Paga već u počecima ranog srednjovjekovlja: sjeverozapadni dio s Novaljom pripadao bi bizantskoj Dalmaciji, dok bi preostali dio otoka ulazio u sastav hrvatske države.⁵⁴

Vraćajući se našem izvoru, sada se čini vrlo izvjesnim da arheološki nalazi u najmanju ruku ne proturječe tumačenju Konstantinova teksta kako je predloženo. U Novalji i oko nje, na mjestu koje čuva staro ime antičke općine (*Cissa*), na podlozi bogatih ostataka iz kasne antike, otkriveni su i ostaci gradnje (obnove?) sakralnih objekata, a natpisi ukazuju na tijesnu vezu s dalmatinskim romanskim gradovima. Zacijelo nije presmiono pretpostaviti da se ovdje radi o izvjesnom kontinuitetu naseljavanja, upravo o onome na što pomišljamo pokušavajući utvrditi povijesnu pozadinu Konstantinovih vijesti.

6. TRAGAJUĆI ZA PROVJEROM: DUGI OTOK

Baveći se verifikacijom Konstantinovih vijesti, a napose pitanjem iscrpnosti popisa, korisno je, barem u najkraće, pogledati kako stvari stoje s Dugim otokom. Doista, ako su Premuda (8,41 km²), Silba (15 km²), Olib (27,79 km²), Škarda (s

⁵¹ Sve prema: Delonga 1996, 227, br. 190, Tab. LXXIII.

⁵² Obilje građe i analiza na temelju Sumpetarskog kartulara iz druge polovice 11. st. u Skok 1952, gdje je upravo riječ o latinskom u kojem se izrazito uočavaju utjecaji govornog romaniteta (Splita). Za natpise analogiju nudi poznati natpis biskupa Donata na škrinji sv. Stošije: *ego ... peccatur*.

⁵³ O ulozu benediktinaca osobito Delonga 1996, 302–304. Citirana monografija ne sadrži i poseban osvrt na jezik ranosrednjovjekovnih natpisa na tlu hrvatske kneževine, ali su svi primjeri odstupanja od klasičnog latiniteta zabilježeni i, po potrebi, popraćeni jezgrovitim komentarima.

⁵⁴ Ovime dakako ne tvrdim ništa o stvarnim etničkim prilikama na Pagu u ranom srednjem vijeku. Odavna je utvrđeno da se recepcija antičkih mjesnih imena otočja u hrvatski jezik morala događati veoma rano, dok, s druge strane, sazrijeva misao da političke podjele i ustroj nisu presudni za prosudbu o etničkim odnosima/promjenama.

Istom, 14,52 km²), Molat (25,79 km²), Sestrunj (s Rivnjem, 19,94 km²) te Iž (17,57 km²) mogli biti zasebne jedinice, vjerojatno je da je na Dugom otoku takvih jedinica moralo biti više. Sam Dugi otok ima 114,44 km² površine, ali zajedno sa susjednim manjim otocima (Zverinac, Rava, Lavdara) i otočićima, doseže preko 128 km², što je praktički jednako površini svih navedenih otoka zajedno (129,02 km²). Što se obradivosti tla tiče ili pogodnosti za ribolov Dugi otok nimalo ne zaostaje za skupom ostalih otoka. Pa ipak se na njem spominje samo Pčuh.

Možda je i ovdje moguće pružiti zadovoljavajuća objašnjenja, dakako na razini hipoteza. Prvo, kako je vidljivo, Pčuh se nalazi na samom jugoistočnom završetku otoka. No njegova pozicija se doimlje rubnom jedino iz knjiške perspektive. Dugi otok je naime odijeljen od susjednog Kornata kanalom u kojem je otočić znakovita imena Katina (lat. *catena* 'lanac, veriga').⁵⁵ Između Katine i Dugog otoka ostaje vrlo plitki tjesnac Mala Proversa, zasigurno prevlaka u antici, kojim se nije moglo ploviti ni u ranom srednjem vijeku. Prolaz Velika Proversa, između Katine i Kornata također je toliko plitak da je i on po svoj prilici postao plovni tek u srednjem vijeku, no i tada uz veliki oprez i uz navođenje iskusnog pilota. Drugim riječima, prolaz se mogao lako nadzirati i po potrebi zatvoriti.⁵⁶

Zbrojivši dužine dvaju otoka, dobivamo 70 km dugu zapreku koja odjeljuje jadransku pučinu od unutrašnjeg mora zadarskog otočja. Pčuh je smješten pri samom prilazu Proversi iz unutrašnjeg mora i, štoviše, uzevši u obzir dva velika otoka skupa, njegova pozicija ne samo da nije periferna nego se doimlje središnjom. Pčuh je, koliko možemo naslutiti, upravo jedna od najboljih opcija unutar svega arhipelaga i sa stajališta iskoristivosti otočnih resursa. Na krajnjoj južnoj trećini Dugog otoka (katastr. općine Sali i Žman) nalazi se preko 2/3 obradiva tla čitava otoka. Na drugoj strani se nalazi gotovo 70 km² Kornatskog otočja s poznatim ispašama za tisuće ovaca.⁵⁷ Ovome valja dodati Telašćicu (*Tilagus*), ponajvažnije lovište arhaičnog ribarenja unutar arhipelaga.⁵⁸ Nedvojbeno je ovaj dio velikog otoka bio kontinuirano napučen. Osim koncentracije toponima predhrvatskog podrijetla, znakoviti su ostaci i tragovi kontinuiranog naseljavanja odnosno korištenja prostora od antike nadalje.⁵⁹

⁵⁵ Skok 1950, 128; usp. Skračić 1987.

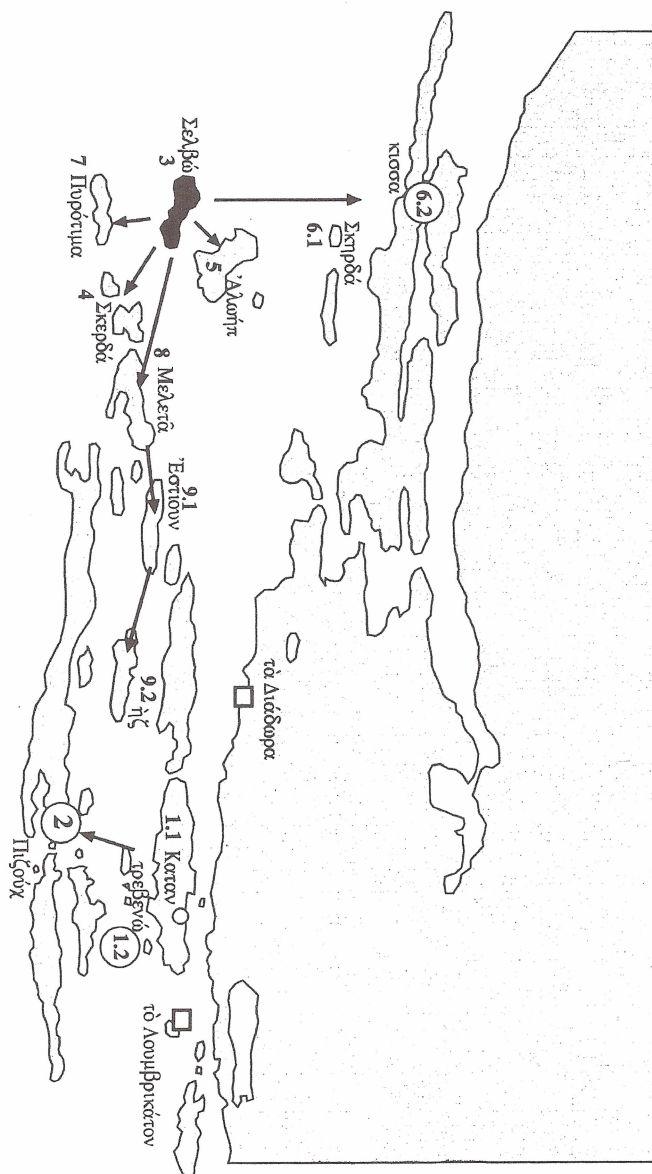
⁵⁶ O predjelu i o nalazima: Suić 1954; usp. i razmatranja Suić 1981, 8–9.

⁵⁷ Izvrstan uvid u eksploataciju Kornata za ispašu u 15. st. pruža Raukar 1977, 203–206. O Kornatima v. općenito: Kulušić 1965; Kulušić 1984.

⁵⁸ O ribarstvu: Čolak 1956.

⁵⁹ O razmjerno brojnim predhrvatskim toponimima na području oko Telašćice: Skok 1954. Usp. sada Skračić 1996, 91–92, 135–155. Arheološki nalazi kasne antike i ranog srednjeg vijeka: Uglešić 1993, 161–174, gdje su citirani raniji prinosi.

Imajući sve ovo u vidu smijemo dalje pretpostaviti sljedeće. U opisu kojim se služio Konstantin naveden je samo Pčuh kao glavno mjesto Dugog otoka –Kornata, odnosno najjužnijeg dijela otočja uopće, dok ostala dugootočka *kastra* nisu poimence navođena. Ekscerptor je dakako uzimao samo imena, napomenuvši da postoje i druga kaštela kojima se imena ne znaju.

LITERATURA

- Ančić, M. 1999. Imperij na zalasku. Nestanak bizantske vlasti na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću, *RZPZ HAZU Zd*, 41, Zadar, 1–20.
- Antoljak, S. 1949. Zadarski katastik 15. stoljeća, *Starine*, 42, Zagreb, 371–417.
- Badurina, A. 1976. Ranokršćanski relikvijar iz Novalje, *Materijali SADJ*, 12, Zadar, 283–295.
- Belošević, J. 1970. Staroslavenska nekropola kod Povljane na otoku Pagu, *Diadora*, 5, Zadar, 203–212.
- Belošević, J. 1980. *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*, Zagreb 1980.
- Bianchi, C. 1879. *Zara cristiana II.*, Zadar.
- Cessi, R. 1968. La Dalmazia e Bisanzio nel sec. XI, *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Cl. di sc. mor. lett. ed arti*, 125, Venezia, 89–124.
- Čače, S. 1992. Prilozi topografiji i toponimiji istočnojadranskog otočja od antike do srednjeg vijeka, *RZPZ HAZU Zd*, 34, Zadar, 33–51.
- Čače, S. 1993. Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139–141), *RFFZd*, 32, Zadar, 1–36.
- Čače, S. 1995. Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina, Arheološki muzej Zadar. *Katalozi i monografije* 3., Zadar.
- Čače, S. 1995. Plinije o otocima južne Liburnije (Nat. hist. 3, 140–141 i 152), *RFFZd*, 34 (21), Zadar, 11–46.
- Čolak, N. 1956. Otpor ribara zadarskog otočja u XVI. stoljeću protiv obaveza samostanu sv. Krševana u Zadru, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 4–5, Dubrovnik, 503–526.
- Delonga, V. 1996. Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split.
- Fadić, I. 1993. Novaljski relikvijari, *Diadora*, 15, Zadar, 145–156.
- Ferluga, J. 1958. *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd.
- Filipi, A-R. 1952. Zašto Porfirogenet ne spominje otok Ugljan, *Zadarska revija*, Zadar, 3, 29–37.
- Finka, B. 1969. Pizych na otoku Žirju, *Onomastica Iugoslavica*, 1, Ljubljana, 57–61.
- Fisković, C. 1953. Bilješke o paškim spomenicima, *Ljetopis JAZU*, 57, Zagreb.
- Goldstein, I. 1992. *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb.
- Goldstein, I. 1995. *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb.
- Gunjača, Z. 1986. Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, u: *Odbrambeni sistemi u Praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, 1984, ur. P. Medović, Materijali SADJ, 22, Novi Sad, 124–136.

- Hilje, E. 1994. Prilog povijesnoj topografiji zadarskog otočja, *Folia onomastica Croatica*, 3, Zagreb, 49–76.
- Jakić-Cestarić, V. 1987. Pašmanski posjedi samostana Sv. Ivana krajem XI. stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XII. stoljeća, u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas*, Zadar, 129–160.
- Jelić, L. 1899. Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva VHAD*, 3, Zagreb, 33–126.
- Klaić, N. 1971. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.
- Klaić, N. – I. Petricioli 1976. *Zadar u srednjem vijeku*, Povijest Zadra II, Zadar.
- Kulušić, S. 1965. Kornatska otočka skupina, *Geografski glasnik*, 27, Zagreb, 215–245.
- Kulušić, S. 1984. *Murterski kraj*, Murter.
- Kuntić-Makvić, B. 1998. La continuité de la mentalité urbaine: de Pline l' Ancien à Constantin Porphyrogénète, *Hortus Artium Medievalium*, 4, Zagreb – Motovun, 231–236.
- Kurilić, A. 1994. Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju, *RZPZ HAZU Zd*, 36, Zadar, 191–246.
- Margetić, L. 1975. Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 16, Beograd, 25–53.
- Mayer, A. 1957. *Die Sprache der alten Illyrier I*, Wien.
- Petricioli, I. 1952. Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu (Zapažanja pri topografskom rekognosciranju), *Starohrvatska prosvjeta SHP III*. ser., 2, Zagreb, 105–111.
- Petricioli, I. 1970. "Toreta" na otoku Kornatu, *ADRIATICA praehist. et antiqua*, *Zbornik radova posvećen G. Novaku*, Zagreb, 717–725.
- Raukar, T. 1977. *Zadar u XV. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb.
- Skok, P. 1927. Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena. II. Analiza Porfirogenitova srp.-hrv. onomastičkog materijala, *SHP N.S.*, 1, Zagreb, 161–193.
- Skok, P. 1950. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I–II*, Zagreb.
- Skok, P. 1952. Lingvistička analiza kartulara Jura S. Petri de Gomai, V. Novak – P. Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb, 233–294.
- Skok, P. 1954. Postanak hrvatskog Zadra, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 1, Zagreb, 37–68.
- Skračić, V. 1987. Toponimija kornatskog otočja, *Onomastica Iugoslavica*, 12, Zagreb, 17–218.
- Skračić, V. 1996. *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*, Split.
- Stipišić, J. – M. Šamšalović 1967. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus)*, I, Zagreb.

- Suić, M. 1953. *Pag. Uz 150-tu obljetnicu osnutka novoga Paga, Zadar.*
- Suić, M. 1954. Iskapanje rimske ville u Maloj Proversi, *Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku VAHD*, 54(1952), Split, 174–187.
- Suić, M. 1955. Pizych na Dugom otoku, *Starohrvatska prosvjeta SHP III. ser.*, 4, Zagreb, 15–40.
- Suić, M. 1974. Zadarski otoci u antici, u: *Zbornik Zadarsko otočje, Zadar*, 47–64.
- Suić, M. 1976. *Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb.*
- Suić, M. 1981. Glose uz "Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima" Petra Skoka iz toponomastike otoka Paga, *Radovi Centra za pov. znan. JAZU u Zadru*, 31, Zadar 1981., 7–14.
- Suić, M. 1991. Tkon – Pašman – Kraj – Kotor i Asseria, *RZPZ HAZU Zd*, 33, Zadar, 5–14.
- Šonje, A. 1981. L'ubicazione della sede del vescovo di Cessa, Vindemio, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno*, 11, Rovinj – Trieste, 85–134.
- Uglešić, A. 1993. Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika na Dugom otoku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru RFFZd*, 32(19), Zadar, 151–176.

The Zadar Archipelago of Constantine Porphyrogenetus: philological, toponomastical and historical notes

Summary

In the end of the chapter 29 of Constantine Porphyrogenetus »De administrando imperio« there is a brief description of the east Adriatic islands that belonged to the Dalmatian thema. The last section is dedicated to the Zadar Archipelago, containing two general remarks (these islands are uninhabited, there is a number of deserted *kastra*) and a list of names. There are some uncertainties and questions: is that a list of the islands or the list of the deserted castles? what kind of source exploited the Emperor? is it possible to determine the time and historical context of the data?

Analyzing at first the names mainly preserved in medieval and modern names of the islands and places and their distribution over the Archipelago, the author concludes that some order could be traced. The ordering of the names in the list, at first glance chaotic, could be analyzed as a result of excerpting the data (names) of the castles in the Archipelago from some text containing substantial

data concerning the geographical distribution of the islands and the castles. Following the general direction from south to the north, and then, for the northern part, taking the Island of Silba as a pivot, the other islands/castles were chosen alternatively, one from the west and one from the east of Silba; the list ends with the sequence of the islands to the south of Silba. The arrangement of the northern group, as it appears in the list, could originate in some description of the Archipelago, at least partially pervaded by rhetoric.

The hypothetical text belongs probably to the age of Constantine's grandfather, the Emperor Basilius I, who tried to renew the imperial authority in Dalmatia, sending his fleet in the Adriatic in 870s. The list of the deserted castles (that is small island communities) is the record of the end of military organized island Roman communities that survived from the Late Antiquity up to the period between 830 and 870 approximately, when the incursions, plundering and even the complete devastation of the cities took place in the Adriatic. Small island communities were not able to survive. After all, this probably open wide the Archipelago to the early Croat colonization, echoed in specific changes of the place names.

The archaeological and toponomastical evidence of the islands of Pag and Dugi otok, here briefly examined as the best available in the Archipelago, does not contradict this interpretation of the Emperor's data.

Ključne riječi: zadarsko otočje, Konstantin Porfirogenet, »De administrando imperio«, toponimija,

Key words: the Zadar archipelago, Constantine Porphyrogenetus, »De administrando imperio«, place-names,